

D'un país de base industrial endògena a una economia de serveis dependent

VICENT ORTELLS CHABRERA
Universitat Jaume I

Els països que primer van acomplir la revolució industrial a meitat del segle XIX són ara els més avançats i en posició dominant en l'economia mundial: Alemanya, Gran Bretanya, França, Itàlia, els Estats Units i el Japó. Espanya es va incorporar amb un cert retràs al procés d'industrialització, essent el País Basc i Catalunya els territoris on prengué més força i amb estructures més grans. El País Valencià va seguir un model diferent, basat essencialment en l'empresa familiar i així va continuar fins als anys de major empenta, des de 1960 fins al 1980 aproximadament. Llògicament, també hi ha grans empreses de capital forà. La primera fou Altos Hornos del Mediterráneo, després vingueren altres com Ford, IBM o Esso, que han evolucionat, canviat de mans o fins i tot desaparegut. La indústria autòctona valenciana va créixer ràpidament obrint mercats primer a l'Estat Espanyol i després a Europa o allà on hi hagueren possibilitats de negoci des del primer impuls dels anys seixanta i setanta del segle XX. El calçat, joguets, tèxtil, moble i ceràmica són els principals subsectors actuals que tractarem seguidament.

Avui continua el motor de la indústria endògena mantenint gran part d'un sector d'economia bàsica, però ja afectat des de fa uns anys per un procés de globalització i competència internacional que ha repercutit en distints aspectes: tancament o deslocalització d'algunes empreses, absorcions i fusions, entre d'altres. La manera d'afrontar les crisis recents ha estat en bona part fruit de l'aportació de noves idees i productes que substituïren als clàssics, com ara en el tèxtil, joguines i ceràmica, però la salut actual del sector no és igual a la de fa vint o trenta anys. Podríem dir que els directius d'ara són de segona o tercera generació en l'empresa. Tant de bo, no hàgem que resumir el procés en que l'avi funda l'empresa, el fill la fa gran i el nét la ven o tanca.

1. Una naturalesa oberta

Circular per terra des d'Alacant fins a França i tota Europa és prou senzill, molt més ara que abans. Així ho feren els romans, amb la seua Via Augusta. Per suposat, el camí de la mar et pot portar a tot el Món, i són uns quants els ports, bé que no hi ha molts de naturals. Els camins cap a l'interior tampoc són complexos en bona part. Val a dir, per tant, que bé siga l'entrada com també l'eixida de productes és relativament fàcil. El medi natural és més complicat i les zones de muntanya ho han sofert en el passat, com els Ports, o han tingut dificultats de comunicació durant molt de temps, com en la comarca d'Alcoi. Però, malgrat tot, s'han superat les dificultats per a construir fàbriques allí on hi ha hagut la iniciativa necessària.

Una segona part on intervé el medi natural ens porta a les matèries primeres. Ací, ho hem tingut més difícil, només pedra i “terreta”. Marbre de La Romana o argila de l'Alcora. Poca cosa més. Res amagat al subsòl o sota l'aigua de la mar, almenys fins avui. Ni or negre ni daurat. Ni ferro ni carbó. Tampoc plata o coure. L'explotació agrària és la que ha donat la mà a la indústria. Els cultius de moreres per a la seda. Les ovelles per a la llana del Maestrat. El cànem per a les espartenyas. Alguns boscos per a fer mobles. Les ametles per als dolços de Xixona. Les taronges — !ai!— per als suc. Però de tot allò, hi ha avui en dia de molt i de bo: calçat, tèxtil, mobles, ceràmica i altres indústries vingudes de fora. En resum, la nostra indústria es manufacturera i transformadora, la nascuda d'iniciatives locals, de moltes empreses menudes i mitjanes. Així hem aplegat fins al segle XXI, on tot ha començat a canviar i a fer-se global.

2. Els inicis industrials del XVIII i XIX

El segle XVIII arrossega les pèrdues demogràfiques de l'anterior, amb l'expulsió morisca de 1609, i sense gent era difícil emprendre noves empreses. No hi va haver una autèntica revolució industrial, o va ser fallida (Piqueras, 1999), o també desigual segons comarques. El tèxtil tenia a Morella una producció molt preciada. També al sud, Ontinyent, Bocairent o Enguera i, per damunt de tots, Alcoi, un veritable centre industrial que ja mirava cap al Món (Vallés, 1986). Als batans se sumaven els molins de paper i val a dir que tothom, alcoià o de la comarca, s'implicava en el negoci. A València era la seda, motor econòmic. Una ciutat que vorejava els cent mil habitants, tenia més de vint mil persones treballant en el procés. D'allò no en queda res avui. El cànem junt a l'espart s'emprava per a fer espartenyas. Castelló i Alacant eren zones productores. També es feien lones, veles i maromes per als vaixells, o estoretas. Molts llauradors gastaven el lleure en aquesta activitat. Podem citar com a hereva actual la producció de catifes, a Crevillent, i el calçat del Vinalopó.

Les destil·leries d'aiguardent foren la novetat del segle XVIII, des del Palància fins al Vinalopó passant per València i els voltants. El vi i la seda van estar les mercaderies principals en el comerç exterior valencià des de 1750 al 1850.

La indústria ceràmica, de gran tradició en la taulelleria gòtica i les “manises”, té en la fàbrica fundada el 1727 pel comte d'Aranda a l'Alcora el principal exponent valencià. Nascuda en el pla d'industrialitzar Espanya i protegida amb el segell de *Real Fábrica*, pretenia cobrir aquelles activitats que produïen articles de luxe, tot i buscant que l'aristocràcia espanyola no els comprés en altres països. La inversió de l'il·lustrat comte Buenaventura Aranda, amb vincles de família a l'Alcora, fou molt important, però es beneficià també de fortes exempcions fiscals (Codina, 1980; Membrado, 2001; Ortells, 2005). Cavanilles veia la fàbrica d'aquesta manera:

Mas de 300 hombres se emplean en las labores y en preparar leña, y como unos 60 se mantienen trajinando y vendiendo la obra por España. Pasé a ver la fábrica, que es un magnífico edificio... Hácense allí obras de porcelana tan perfecta como la extranjera, lo qual se logró hace años haciendo pasar a París sujetos que se instruyesen en la Real Fábrica de Sevres, los que volvieron a la Alcora despues de adquirir las luces y práctica que necesitaban. (1795, 1:96).

El segle XIX canviarà el mapa valencià pel que fa als mitjans de transport. La principal revolució és aquesta. La xarxa de ferrocarrils donarà o traurà valor al territori. La configuració litoral beneficia clarament a la costa. Alcoi i Morella tindran a partir d'ara moltes dificultats. També els ports prendran una gran empenta, complementats pel tren. Canvien també els sistemes de producció. Els patrons i els obrers es diferencien clarament. Però, no s'ha d'oblidar que bona part del creixement industrial esdevé de la bonança del camp i l'augment de les rendes dels llauradors. A més diners, més necessitats. Roba, sabates, rajoles, la casa bonica, mobles. Totes aquestes coses se podien trobar ací. Però, va més enllà. El regadiu demana bombes d'aigua, ferramentes, eines i adobar la terra. La indústria del metall, la maquinària agrícola, entra en l'escena econòmica amb força. Aplegarà fins a ben entrat el segle XX. L'oli, o el vi s'operaven amb màquines alcoianes. Vila-real, ja al segle XX, va produir una desena de motocultors. Tampoc en queda massa, avui, perquè també han canviat els sistemes de cultiu. Tot i això, la indústria auxiliar de maquinària s'ha reconvertit en alguns casos, com ara en la ceràmica. El creixement dels nous sistemes de transport també afecten a noves indústries que fabriquen carruatges, material ferroviari o fins i tot vaixells. L'actual *GEC-Altshom* neix com a *Talleres Devís* en 1897, i *Talleres Gómez* (1877) és l'embrió inicial del que serà *Unión Naval de Levante* des de 1924. L'efecte citrícola es deixà veure en la fabricació d'envasos de fusta, normalment a prop de les estacions del tren, tant a la Ribera com a la Plana Baixa.

En quant a la ceràmica, el 1873 es registren tres fàbriques a Onda dedicades indistintament a la producció de taulells i a la de pisa de forma (Mundina, 1873: 418-419). Aquest cronista, natural d'Onda, destaca especialment la fàbrica anomenada *La Valenciana*, fundada el 1857, premiada a París i València. Molt coneguda era *La Campana*, fundada per la família Peris el 1827. Aquest nom prové de la campana emprada com avís dels treballadors. De fet, les noves taulelleres condicionaren la vida dels veïns (Feliu, 2001: 66). *La Esperanza* era el nom d'una altra fàbrica, així com *El León*, que obtingué la medalla d'or en l'Exposició d'Indústries Artístiques de Barcelona, el 1892.

3. El XX, un segle industrial

Només a les acaballes de la centúria, el sector terciari, el turisme i la construcció, substituïran en part a la gran aposta econòmica marcada per la indústria. Els paisatges de moltes ciutats es modificaren de dins a fora. Primer, junt als rius i ports, o el ferrocarril. Els obrers podien acudir a peu al treball. També sorgiren colònies industrials a l'estil anglès. La pionera fàbrica tèxtil de *Giner* a Morella, amb edificis diferents per a fadrins i casats. Posteriorment, el poble de *Segarra*, a la Vall d'Uixó, que importa el paisatge britànic de *bidonvilles*, que després veurem a tot arreu en els parejats. A un tir de pedra la megafàbrica de calçat. Tot plegat, una clínica, església, "economato", fins i tot, el quarter de la Guàrdia Civil. La indústria té dues dècades lluminoses: els seixanta i setanta. És indústria autòctona, petita i mitjana, manufacturera, que té un mercat interior cada vegada més important, però que també s'atreveix a exportar, seguint una tradició generalitzada especialment en els cítrics.

També sorgeixen els primers problemes de localització. La disputa del territori molt preat per l'agricultura, encara molt rendible en aqueixos anys. Molt abans, el 1922, apareix el primer gran complex portuari, naixent al port de Sagunt: *Altos Hornos del Mediterráneo*. En 1969 ho farà un complex petroquímic de primer ordre al Grau de Castelló, amb Central Tèrmica a fuel, Refineria de Petroli i producció de química bàsica. La *Ford* obri en 1976 la primera i única planta automobilística radicada al País Valencià, al municipi d'Almussafes. La indústria s'escampa a poc a poc seguint les vies de comunicació. El seixanta veuran els primers polígons a prop de les ciutats, normalment de magatzems i indústria auxiliar. Les més grans no hi tenen prou de lloc. La darrera actuació territorial han estat els "parcs tecnològics", al caliu de centres d'investigació, R+D+i, innovació, nous productes i capital humà molt qualificat. Al dia d'avui, només es pot considerar com a tal el parc tecnològic de Paterna, però hi ha previstos a Castelló i Alacant, aprofitant els motors de recerca de les universitats.

Ara per ara, continua la disputa pel territori, amb un tercer component desconegut abans, els *resorts* turístics. Els paisatges industrials valencians ja tenen història de varies revolucions. Junt a grans i mitjanes ciutats es poden observar antigues fàbriques en desús actual, com la cervesera del Túria a València. Algunes s'han recuperat per a noves activitats, normalment terciàries, com a la Vall d'Uixó o per al turisme, com en el cas de la morellana Fàbrica de Giner o algun hotel de luxe a València. Moltes d'aquestes construccions tenen un alt valor patrimonial i ens recorden la preocupació dels empresaris de l'època en valorar l'entorn de treball, cosa prou allunyada de la funcionalitat de les factories actuals.

Quan acaba el segle i comença el XXI es produeix una revolució de llarg abast on el País Valencià és només un component, ben situat geogràficament, dins un Món cada vegada més globalitzat. Les multinacionals compren indústries autòctones, especialment en el camp de l'alimentació: *Cárnicas Anselmo Fernández* (*Oscar Mayer*); *Avidesa* d'Alzira (*Nestlé*); Congelats *Frucesa* de l'Alcúdia (*Unilever*) o *Xocolates Valor* de la Vilajoiosa (*Souchard*). Algunes empreses tèxtils i del calçat pateixen processos de deslocalització i tancament. La paraula "crisi" és habitual en les empreses industrials valencianes, les tradicionals i autòctones, que busquen noves formes de supervivència en un mercat cada vegada més competitiu.

4. La indústria en el present

Parlàvem anteriorment del medi natural, obert al mar, estirat de nord a sud i essencialment mediterrani. Rius curts d'escàs cabdal i aprofitats fins l'última gota per l'agricultura. Mancança de mines i recursos energètics fòssils. Per tant, cap paisatge negre com a Anglaterra, el Rhur o els Apalatxes americans. Els nostres paisatges industrials són d'impacte moderat. Nombroses empreses petites i mitjanes que busquen un espai per a ser competitives. La concentració i especialització en un sector facilita l'economia d'escala i la complementarietat. És el que diuen ara *clusters*: la ceràmica, el moble, el tèxtil, joguines i calçat. Però hi ha més indústria, fins i tot al medi rural.

Ocupats en la indústria valenciana i xifra de negoci al 2004.

Activitat industrial	Persones ocupades	Xifra de negoci (milions €) €/ocupat	
Tèxtil, confecció, calçat	64.335	5.788,78	89.966
Ceràmica, vidre, pedra	50.933	7.297,08	143.266
Mobles, joguets i altres indústries manufactureres	35.314	3.116,35	88.236
Metal·lúrgia, fab. productes metàl·lics, ferro, acer	34.966	3.851,30	110.135
Alimentació, begudes.	33.843	6.769,58	200.011
Paper, cartró, arts gràfiques	18.225	2.295,03	125.925
Fusta, envasos, suro	18.205	1.768,98	97.171
Cautxú, plàstics	17.307	2.126,76	122.840
Maquinària, motors	17.106	1.930,24	112.825
Material de transport, autos, tren, naval	16.150	7.315, 52	452.941
Indústria química	12.769	3.000,50	234.944
Material elèctric, electrònic	11.113	1.325,21	119.229
Indústria del petroli, energia i aigua	8.272	7.135,46	884.308
TOTAL	338.538	53.720,78	158.682

Font: Institut Valencià d'Estadística. Elaboració pròpia.

En el quadre queden reflectides les principals rames industrials considerades per la classificació de la *Comisión Nacional de Actividades Económicas*. El major nombre d'ocupació l'aporta el tèxtil, roba, confecció i calçat on treballen un bon nombre de dones i els processos de fabricació, tot i estar força automatitzats, necessiten molta cura, control i, per tant, l'ull i la mà humanes. Seguidament trobem, la indústria taulellera, on també es contempla el vidre (l'Olleria) i l'extracció de pedra natural (Xert, Borriol, La Romana). És el subsector que més ha crescut en els darrers vint anys, amb ma d'obra especialitzada en les diferents funcions de l'escala de producció. A prou distància dels capdavanters se situen tres branques clàssiques, amb moltes menudes empreses repartides per tot el país. Mobles, joguets i tot un ventall de manufactures diverses donen feina a més de 35.000 persones. Seguidament, tallers i empreses del metall, també molt nombroses. L'alimentació és de llarg abast i varietat. Cal sumar-hi el treballadors de conserves, bodegues, càrniques, olis, torrons, gelats, galetes i altres transformacions dels queviures. N'hi ha per tot arreu, destacant per proximitat a la major zona consumidora, les que se situen a prop de València i, com no, la ciutat de Xixona.

Entre setze mil i divuit mil ocupats hom troba, en aquest ordre, a les papereres i cartonatges, de tradició històrica i que a més donen servei a altres empreses de manufactures, com la ceràmica i el tèxtil. Hi ha producció per tot el país, destacant *Cartonajes de la Plana*, amb seu central a Betxí. També fabriquen envasos, palets i altres treballs de la fusta, amb clients en altres indústries, com ara les caixetes per a l'expedició de taronges. És molt ubiqua la seua localització, tot i que les fusteries tradicionals han sofert la competència d'empreses més grans.

El cautxú i plàstics aporten 17.307 llocs de treball. Són indústries que preparen matèries per a d'altres, però també hi ha d'envasos per a gelats, làctics i altres aliments. Una molt grossa, nascuda a Vila-real, ara propietat d'un grup finès, és *Polarcup*, amb fàbrica a Nules. Moltes altres son subsidiàries de l'automòbil, a l'horta de València, o vinculades al camp

com els plàstics d'hivernacles (Torrent) o estructures de PVC (Alacant). La maquinària per a ús en agricultura, vitivinícola, ceràmica i de suport en general per a altres branques té un lloc destacat en nombre de treballadors, tot i que és una mancança que ve de temps el fet d'haver d'importar tecnologia estrangera per a les nostres fàbriques.

El material de transport, especialment automòbils, representen la cadena de producció per excel·lència. Una sola fàbrica, *Ford* a Almussafes, suposa més del 60% de l'ocupació, que també destaca en material ferroviari i naval, essencialment concentrades les fàbriques a l'àrea metropolitana de València. A Alcoi, s'enllesteixen camions frigorífics. A Vila-real, hi ha una important fàbrica de molls i ballestes, la *Hispano-Alemana*, i a Castelló hom troba *Radiadores Ordóñez*.

L'últim grup de branques industrials frega els deu mil ocupats cadascun, començant per la indústria química amb 12.769 empleats. La química ceràmica produeix esmalts, colors i frites i està concentrada a la Plana (*Ferro, Cookson, Torrecid, Esmalglass...*), els fertilitzants, insecticides i plaguicides (*Bayer, Argos, Quart i Montcada*), les pintures (*Moltó, IFF, Alborai, Benicarló*) i els laboratoris farmacèutics (*Bayer, Baxter*, a l'AMV) completen un grup que conjuga tradició i modernitat.

La indústria de material elèctric i electrònica es concentra a València i municipis de l'horta com Paterna, Meliana, Xirivella o Poble de Vallbona. La majoria pertany a empreses multinacionals, com *MSL (IBM), Guerin Gardy* o *Beyma*. El darrer sector per nombre de treballadors, uns vuit mil, és el primer per productivitat. Parlem de l'energia, aigua, gas i electricitat. Els dos principals components els trobem al Polígon del Serrallo, al Grau de Castelló, amb refinaria de petroli, central de cicle combinat i producció de química bàsica. L'altre és la central nuclear de Cofrentes. Després, les energies renovables, amb parcs eòlics als Ports i Bunyol i les solars més disseminades per tot un país amb moltes hores de sol.

Parlem ara de rendibilitat per treballador ocupat on la cimera de la piràmide està presidida per les indústries més tecnològiques i amb major concentració empresarial. Aquest és el cas de la indústria de l'energia, amb 884.308 € per persona ocupada en el subsector i dos empreses d'àmbit multinacional molt per damunt de la resta, com són *Iberdrola* i *British Petroleum*. En aqueixa mateixa línia trobem seguidament la fabricació de material de transport (452.941 €) on destaca especialment l'automobilística *Ford España*. La indústria química (234.944 €) ocupa el tercer lloc i, en el mateix sentit que les anteriors, es tracta d'indústria d'alta qualificació tecnològica.

En quart lloc apareix un subsector clàssic però d'alt valor productiu: l'alimentació; begudes aporta 200.011 € per cada persona ocupada en la xifra final de negoci, per davant de la indústria taulellera (143.266 €). Posteriorment, amb valors semblants, trobem subsectors consolidats que molts d'ells donen servei o complementen les altres indústries: paper, cartró (125.925 €), plàstics (122.840 €), electrònica (119.229 €), maquinària (112.825 €) i metal·lúrgia (110.135 €). Finalment, prou distanciat de la mitjana (158.682 €), apareixen subsectors amb important número de treballadors i característiques més artesanals: fusta, envasos (97.171 €), tèxtil i calçat (89.966 €) i mobles i joguets (88.236 €). En resum, podem observar que les indústries de major valor afegit, les que produeixen productes de més valor en el mercat, són les que obtenen *ratios* de productivitat més altes, molt per damunt de les altres. Això és fa palès sobretot en el sector energètic, on un número relativament baix de treballadors obté una producció final molt elevada, amb poques empreses i una molt alta

concentració territorial. L'esquema és paregut en la producció de material de transport.

El cas contrari el trobem en els subsectors manufacturadors històrics de la roba i el calçat, amb moltes empreses petites i mitjanes, fins i tot amb treball amagat dependent, i dispersió territorial notable.

5. Els districtes industrials

L'evolució, tecnificació i competència internacional han produït una concentració de les activitats industrials en determinades zones. Així, ara parlem de districtes industrials especialitzats en una gamma de productes, on es generen "economies d'escala" i unes empreses complementen altres en el procés de producció. Així s'abarateixen costos i se sumen esforços per a obtenir un major rendiment col·lectiu. El millor exemple el tenim en l'anomenat triangle de la ceràmica (l'Alcora-Onda-Vila-real), que va prou més enllà d'aquesta figura geomètrica en quant a localització i efectes econòmics i espacials. Més variada en producció és l'Àrea Metropolitana de València, des de Sagunt fins a Almussafes, però també podem parlar del moble, especialment a l'Horta Sud, com un objectiu en comú de moltes empreses. Xàtiva-Ontinyent-Alcoi mantenen la principal producció tèxtil valenciana, la zona valenciana de major tradició industrial. En les valls de Castalla, Biar i Onil trobem el *cluster* del joguet, de referència europea. Finalment, l'eix del Vinalopó, des d'Elx fins a Almansa, concentra l'elaboració de sabates.

5.1. La ceràmica de la Plana: creixement accelerat i problemes ambientals

Des de la fàbrica de ceràmica fundada a l'Alcora pel comte d'Aranda, a les acaballes del segle XVIII, fins al paisatge industrial actual que es visualitza seguint les vies de comunicació de la Plana, han passat distintes fases i reconversions per a aplegar a una de les majors concentracions industrials d'aquest subsector arreu del Món. El districte de la ceràmica naix a l'Alcora i Onda a finals del segle XIX quan comença la producció generalitzada, bé que artesanal, de taulellets (Membrado, 2001; Feliu, 2001; Ortells, 2005). La primera expansió succeeix en els anys setanta en aplegar a la costa, en l'eix Castelló-Almassora-Vila-real. Posteriorment, la dècada dels noranta suposa la reconversió tecnològica, el gas com a combustible i altres avenços en disseny i sistemes de producció. Alhora, s'incrementen la gamma de productes relacionats, com ara els SPA, mobles de bany i cuina i altres indústries complementàries. El territori actual de la ceràmica s'inicia en el pla de Cabanes i Vall d'Alba i acaba en el sud en terres de Xilxes i la Vall d'Uixó, completant-se després en l'històric centre de Manises. El sistema de components nous, com l'I+R+i que representa la recerca i la innovació de noves aplicacions, centrada en instituts tecnològics, com l'ITC/UJI o ALICER. Hi ha un teixit empresarial fort amb gran projecció internacional. Una gran fira mundial com Cevisama i participació del sector en totes les fires importants del Món, com ara Cersaie de Bolonya o Coverings als EUA. També se'n beneficia, i molt, el port de València i en matèries primes d'argiles i caolins l'àrea d'influència aplega als Serrans i Teruel, a banda de les importacions internacionals.

La ceràmica valenciana és, sens dubte, capdavantera en l'àmbit internacional, però, també hi ha costos elevats en el territori i l'ambient. El consum de superfície i la convivència

amb els cítrics ha fet recular aquest cultiu, que es troba quasi en fase terminal en molts llocs. Després, l'emissió a l'atmosfera de partícules sòlides o el soterrament de residus és encara una assignatura pendent per a moltes empreses. Fa uns anys que visitarem la regió de Mòdena-Sassuolo, l'equivalent italià al nostre districte de la ceràmica, i ens va sorprendre molt el paisatge que vérem. Les fàbriques quasi passaven desapercubudes entre camps de conreu. A més a més, allà continua essent important la tradicional indústria càrnica i d'altres. En resum, s'ha aconseguit compatibilitzar sectors molt variats i mantindre un nivell alt de producció en tots ells. Val a dir que perquè una activitat econòmica siga pròspera no deuria sacrificar-ne d'altres que també ho poden ser.

5.2. L'Àrea Metropolitana de València: de les multinacionals de material de transport a la indústria autòctona del moble

L'existència d'una àrea poblada per vora dos milions d'habitants, des del Camp de Morvedre a l'Horta sud, amb un gran centre rector a la ciutat de València, un dels primers ports de la Mediterrània, ha afavorit el creixement industrial al llarg del segle xx. Tanmateix, podem dir que ha vingut de fora la major part. El cap i casal ha estat més un centre comercial envoltat per un paradís productiu verd. La indústria li feia nosa. Vingué la indústria dura a partir de 1920, amb la fosa de ferro a Sagunt per iniciativa d'empresaris bascos. Després de fer fallida en 1984 es quedà el laminat en fred (*Sidmed*) i galvanitzats (*Galmed*), per salvar part d'un planter de treballadors que aplegava als 4.000 en aquell any. Hom també pot pujar a vagons de tren i vaixells construïts a València, per *Alstom* o la *Unión Naval*. Però el més important vingué en 1976, la *Ford-España* instal·lada a Almussafes, i amb ella un grapat d'indústries auxiliars.

La indústria del moble és clarament autòctona. Més d'un quart de la producció espanyola és valenciana. La principal festa valenciana té de patró al fuster Sant Josep. Hi havia fusters de fi i de gros, segons si feien mobles o portes i finestres. En l'actualitat domina el moble clàssic, amb corba, però també de canya. Si hom circula per la N-340 al sud de València no deixarà de veure tendes i més botigues de mobles, sense parar. En Albal, Benetússer, Sedaví, Alfafar. Els fabricants de mobles són petits i mitjans, res a veure amb les temudes multinacionals de Suècia. Poques superen els 100 empleats. A València se celebra una de les principals fires del Món, la FIM, demostració de la importància internacional del sector. Fora de l'horta es fan mobles al Baix Maestrat (Sant Mateu, Vinaròs, Benicarló) i també al sud, Crevillent, Almoradí i la Safor (Tavernes). Cal recordar que aquesta activitat és la que es reparteix de forma més generalitzada per tot el país.

5.3. Xàtiva-Ontinyent-Alcoi: deslocalització i globalització del tèxtil valencià

El filat, teles i confecció suposa l'entramat principal de la indústria tèxtil. Al País Valencià es produeixen quasi tots els productes possibles de llana, cotó i fibres sintètiques: calces, roba de la llar, tovalloles, cortines, mantes, catifes, jerseis, jeans... La tradició del sector ve de llarg, partint de la llana dels Ports o de la seda valenciana. La competència mundial, en especial dels països orientals, ha provocat que empreses valencianes canviaren d'ubicació per a ser més competitives i que altres emblemàtiques tingueren greus problemes o que fins i tot tancaren les portes. Tot i amb això, la supervivència camina de la mà de la innovació i la qualitat.

Alcoi és el principal centre tèxtil, possiblement d'Espanya, junt a Sabadell-Terrassa. Per la seua complicada geografia és quasi un miracle de continuïtat. El singular emplaçament fluvial va afavorir les fàbriques a la vora dels rius aprofitant la seua força hidràulica. Després de necessàries reconversions i fusions, avui encara es conserva una base empresarial autòctona de fàbriques menudes i mitjanes que com a molt freguen el centenar d'ocupats.

Ontinyent i la vall d'Albaida també tenen tradició històrica i aprofitaren la força hidràulica junt a la matèria primera de les ramaderies pròximes. Junt a Bocairent concentren prop del 90% de la producció estatal de mantes, tot i que la dependència estacional ha fet que apareguen productes més versàtils com cortinatges i roba de llit, per a tenir actius els telers al llarg de tot l'any. Les fàbriques són més grans que a Alcoi, entre 200 i 300, com ara *Reig Martí*, *Manterol* o *Mora*.

Fora de les comarques centrals valencianes hi ha tèxtil prou repartit. Al nord, és molt important el cas de Vilafranca, amb l'empresa de llenceria *Marie Claire*, fàbrica centenària que ocupa a més de 600 persones i que és el motor econòmic d'una àrea clarament rural. També té seu a Castelló, on hi ha algunes altres importants, com la *Dusen*. València i rodalies produeixen roba de confecció i, al sud, Crevillent és la capital de les catifes, essent l'empresa *Imperial* la més destacada.

5.4. El joguet de la Foia de Castalla: la reconversió del plàstic

No cap dubte que aquest és el sector que més innovació i creativitat necessita any rere any. També, almenys fins a fa poc, estava marcat per l'estacionalitat de les festes de Nadal i Reis. A més d'això, el valor afegit de les joguines no és molt elevat i en les gammes baixes la competència asiàtica és tremenda. Així, doncs, les empreses jogueteres han hagut de buscar noves alternatives de mercat, com ara la producció de cotxets elèctrics i altres complements per a esports com el golf. La concentració a la foia de Castalla és superior al 75% valencià, tant en treball com en empreses. Ibi, Onil, Castalla i Biar reuneixen vora 300 fàbriques i tallers i no davallen dels deu mil ocupats, tot i que variables segons la temporada. *Famosa*, *Feber*, *Jesma*, *Playmobil* són noms que tots coneixem i associem a la publicitat nadalenca. A principis del segle xx ja funcionaven a Onil tres fàbriques de nines. El 1957 s'agruparen 24 empreses naixent així la companyia *Famosa (Fábricas Agrupadas de Muñecas Onil S. A.)*. Tot i la fama de les "Nancys" d'Onil, la veïna vila d'Ibi és la que concentra el major nombre de fàbriques, al voltant de setanta, i la varietat de productes és gran: bicicletes, trens elèctrics, camionets i joguines més econòmiques. La *Feber* és l'empresa major, ocupant en temporada alta vora cinc cents treballadors i amb vincles internacionals. El disseny i innovació tenen des de 1993 un Institut Tecnològic que dona suport a les empreses. També, no s'ha d'oblidar que a València té lloc una important Fira des de fa dècades.

5.5. La producció sabatera de la Vall del Vinalopó: un sector madur de forta competència mundial

Les comarques del Vinalopó conformen una de les regions industrials valencianes més definides i especialitzades. Avui concentra el 95% de la producció de calçat al País Valencià i el 65% de tot l'Estat Espanyol. Té un marcat caràcter policèntric, destacant els nuclis

d'Elx i la conurbació Elda-Petrer, però la producció s'estén també per les poblacions de contacte com Asp i Novelda i progressa riu amunt per Sax, Villena i, fins i tot, aplega a la veïna manxega d'Almansa. Elx concentra la producció en sabata esportiva, amb empreses com *Kelme*, *Panamá Jack* o *Yumas*. A Elda-Petrer es fa sobretot calcer de dona de gamma alta. La majoria d'empreses no apleguen als 100 empleats però, cal tenir en compte que hi ha molta subcontractació, atur i treball submergit. Fora del Vinalopó es manté el nucli de la Vall d'Uixó amb les empreses *Indexport* y *Vallestar*. Lluny queden els temps del monocultiu d'un poble-empresa com fou la Vall des de la postguerra als anys vuitanta, on *Segarra* (nacionalitzada posteriorment com *Imepiel*) tingué vora 5.000 treballadors i va dissenyar fins i tot una nova ciutat al sud del Belcaire.

Cal recordar que les condicions naturals de les valls del Vinalopó no donen molt de sí, amb clima semiàrid (menys de 300 mm de pluja anual) i absència de sòls fèrtils. Les mines matèries primeres locals, com el cànem i l'espart, suposaren una sortida a la malmesa terra. Ja a principis del segle XIX l'artesanía de corders és molt important a Elx i, al segle XX, la gran guerra europea suposarà l'increment de les exportacions i la utilització de nova tecnologia. Els seixanta i setanta foren dècades daurades. Els vuitanta veuran caure les exportacions als EUA i el que serà la competència mundial posterior. Avui, Elx és un punt d'entrada de sabates fetes a tot el món, especialment a orient. Les empreses ilicitanes han hagut d'adaptar-se a la nova situació de mercat i, com en tantes altres branques, buscar en l'I+D el que no es troba en competitivitat de costos o subcontractar feina en altres països.

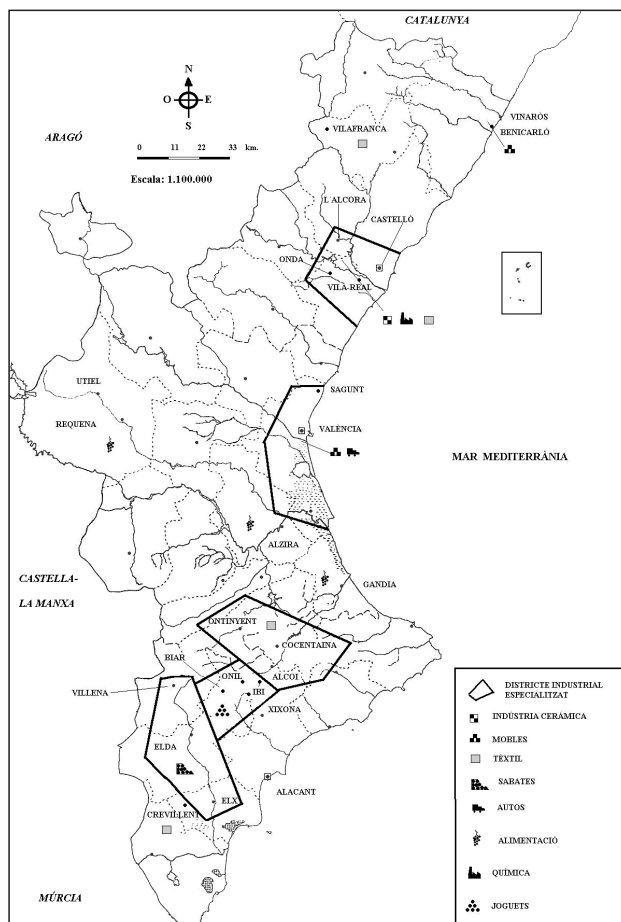
A més a més de les concentracions industrials específiques cal recordar alguns lloc emblemàtics on la saviesa local ha buscat alternatives a una terra dura i erma. El cas més significatiu és Xixona, amb el torrons i gelats. És a dir, temporada d'hivern i canícula d'estiu. Per tot arreu de l'Estat hom troba *La Jijonenca* i les seues variants onomàstiques que, normalment, són petits establiments fundats per alacantins. Un passeig per Xixona suposa un viatge cap als Nadals en veure els rètols de *El Almendro*, *Antiu-Xixona* i tants altres. També trobem complements festívols en la producció de cava a l'altiplà d'Utiel-Requena i vins de denominació València o Alacant. Però, el vi valencià encara està marcat per l'engròs i és un camí molt llarg aconseguir una alta valoració per part dels consumidors. Ens agradaria poder afegir més producció de la indústria alimentària, en especial la vinculada a l'agricultura majoritària dels cítrics, però les empreses de sucres són quasi testimoniales i les que envasen galls o conserves inexistentes. En aquest camp no s'ha avançat gens ni mica i és un altre dels mals que ha portat a la citricultura a la situació crítica dels darrers anys.

6. Pèrdua d'identitat i economia de serveis

La identitat dels pobles la componen la cultura, la llengua, i també és cultura la manera de "guanyar-se la vida". La base econòmica valenciana, com en tants altres pobles, va ser durant segles l'agricultura. Aquesta ha evolucionat, lògicament, buscant nous cultius adaptats als temps i mercats. Paral·lelament, la indústria buscava nous beneficis allà on es donaven les condicions adequades. Les manufactures han estat el fonament, en camps diferents i variats. També s'ha mirat a l'exterior des de fa molt de temps. Tal vegada perquè ens trobem en terra de pas. No som el *finis terrae* de cap imperi. Però, també de l'estranger

ens han vingut els grans canvis socioeconòmics. Des de 1990, la població ha augmentat considerablement en paral·lel a un increment geomètric de la construcció. La LRAU de 1994 va canviar radicalment les regles del joc en la propietat del sòl. Així van nàixer els PAU, PERI i, últimament, els PAI, per a urbanitzar milions de metres quadrats de sud a nord del País. Moltes d'aquestes vivendes són per al mercat secundari o comprades per inversionistes. Es mira cap a Europa per a mantenir un ritme frenètic de producció d'habitatges vinculats a l'oci i el golf. Però també ve d'Europa el primer toc d'atenció, amb denúncies variades contra l'urbanisme canalitzades pel Parlament. El turisme és l'activitat més beneficiada i enlluernadora. Però, no s'ha d'oblidar que la competència mundial és tant o més forta que en qualsevol altra activitat. Ens salva la seguretat ambiental i política.

En resum, pensem que perillan les activitats tradicionals, identitàries dels valencians durant segles. Treballs durs en la terra i en la fàbrica o en obrir nous mercats, però que donen seguretat als pobles i generen riquesa permanent i sostenible en el temps. Recordem que l'economia de serveis sempre dependrà d'aquesta altra.

BIBLIOGRAFIA

- BERNABÉ MAESTRE, J.M.: (1976): *La industria del calzado en el valle del Vinalopó*, València, Universitat de València.
- CASADO, M.A. (1974): *Ibi. Estudio geoeconómico de un núcleo industrial*, València, Universitat de València.
- CODINA ARMENGOT, E. (1980): «Aportación Documental a la Historia de la Real Fábrica de Loza Fina de Alcora», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*. volum LV, quadern IV.
- CAVANILLES, A.J. (1795): *Observaciones sobre la Historia Natural, Geografía, Agricultura, Población y Frutos del Reyno de Valencia*, Edició facsímil de 1991, Castelló de la Plana, Bancaixa.
- FELIU FRANCH, J. (2001): *La arquitectura esmaltada. Cerámica arquitectónica de Onda en el siglo XIX*, Onda, Ajuntament d'Onda.
- JORDÀ, R. (1986): *La industria en el desarrollo del Area Metropolitana de Valencia*, València, Universitat de València.
- MARTÍNEZ, J.A., PEDREÑO, A. i E. REIG (dir.)(1992): *Estructura económica de la Comunidad Valenciana*, Madrid, Espasa Calpe.
- MEMBRADO, J.C. (2001): *La industria cerámica de la Plana de Castelló*, Castelló, Diputació de Castelló.
- MUNDINA MILALLAVE, B. (1873): *Historia geográfica y estadística de la provincia de Castellón*, Castelló de la Plana, Imprenta Rovira hermanos.
- ORTELLS CHABRERA, V. (2005): «La indústria ceràmica a la Plana de Castelló. Tradició històrica i mundialització actual», *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, 37-58.
- PICÓ, J. (1976): *Empresariado e industrialización. El caso valenciano*, Madrid, Tecnos.
- PIQUERAS HABA, J. (1999): *El Espacio Valenciano. Una síntesis geogràfica*, València, Gules.
- PONCE, G. (1997): «Industria y medios de transporte en los corredores de Almansa y del Vinalopó», *Investigaciones Geográficas*, 18, 99-114.
- SALOM, J. i J. ALBERTOS (1995): «La industria en la Comunidad Valenciana», dins BOSQUE, J. i R. MENDEZ (eds.): *Cambio industrial y desarrollo regional en España*, Madrid, Oikos-Tau, 303-335.
- SALOM, J., ALBERTOS, J. i altres (1999): *Sistema urbano e innovación industrial en el País Valenciano*, València, Universitat de València.
- VALERO, J.R. (1998): «La industria juguetera de la Foia de Castalla (1984-1996)», *Investigaciones Geográficas*, 19, 67-84.
- VALLÉS, I. (1987): *Indústria tèxtil i societat a la regió Alcoi-Ontinyent 1780-1930*, València, Universitat de València.
- YBARRA, J.A. (1991): «Formaciones económicas en contextos de cambio: Distritos industriales en España (el caso del País Valenciano)», *Revista de Estudios Regionales*, 30, 57-80.